

KÖKTÜRK METİNLERİNDE YÖNELME HALİNİN KULLANILDIĞI CÜMLELERDEKİ İŞLEVLERİ

Cevdet ŞANLI*
Kaan YILMAZ**

Özet

Bu çalışmada Köktürk Metinlerinde kullanılan “Yönelme Hali” eki +(K)A ve kullanıldığı cümleler tespit edilerek, bu cümlelerde yönelme halinin hangi işlevlerle, hangi tür fiillerle ve hangi tür yapılarla kullanıldığı örnekleri ile ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bunun sonucunda da bugün birçok lehçe ve şivede, Türkiye Türkçesi ağızlarında karşılaştığımız isim hal eklerinin birbirinin yerine kullanılması, ekin çağrıştırdığı fiillerden farklı fiillerle kullanılmasının kökleri Köktürk metinlerinde tanıkları ile ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ayrıca ekin kullanıldığı fiillerden hareketle, sözlük anlamlarının dışında farklı anlamlarda kullanılıp kullanılmadığı da gözler önüne serilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Köktürk, yönelme, fiil, bulunma, edat, soyutlama

Giriş

İsimler, söz öbekleri ve cümleler içinde, başka söz, niteleyici ve öğelerle değişik ilişkiler içinde bulunurlar. İşte, varlık ile varlık ve varlık ile eylem ilişkilerinin adlarına, Türkçede isim hal ekleri ve çekim edatları diyoruz. Bu çekim ek ve edatları, bütün diller gibi Türkçenin de başlıca söz yapıstırıcılarıdır. Bunlar, isim-isim, isim-eylem ilişkisini sağlamakta, sözleri bir araya getirmekte kullanılan başlıca öğelerdir. Türkçe, eski devirlerden beri isim çekimini eklerle, edatlarla ve bazen de hem ek hem edatlarla yapmaktadır. (Karaağaç:2009,61)

Söz öbeklerinde ve cümlelerde eylemin yöneldiği veya yaklaştığı varlığın adı, yaklaşma çekimine girer. Eylemin yönünü gösteren ve yaklaşma ifade eden bu hal, daima ekle yapılır. Bu ekimizin işlevi yaklaşımadır. Bu çekimin ana işlevi olan yaklaşımadan başka, yer, zaman, karşılaştırma, neden, ilgi, gereklilik, görüş vs. gibi işlevleri de vardır. (Karaağaç:2009,66)

Eski Türkçede yönelme hali eki olarak tanımlanan +(k)A ekinin yapısı, fonksiyonu ve eklendiği isimlere kazandırdığı ifadeler için Kemal Eraslan'ın ilgili yazısına bakılabilir. (Eraslan:2000, 67) Ayrıca ekin, Orhun yazıtları esas alınarak sözdiziminde üstlendiği görevlerin ayrıntılı dökümü için Cengiz Alyılmaz tarafından hazırlanmış doktora tezini incelemek gerekir.

Konunun bizim çalışmamızı ilgilendiren kısmı ise ekin, eklendiği isimle bağlandığı fiil arasındaki görev ilişkisidir.

Çalışmamızda Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtları için *Orhon Yazıtları (Tekin:2008)*, Tonyukuk Yazıtı için ise *Orhun Abideleri (Ergin:2000)* adlı eserlerinden faydalandık. Tarama sonucunda tespit edilen örnekler ekin cümledeki işlevlerini göstermek bakımından aşağıdaki şekilde tasnif edilmiştir:

SOYUTLAMA

Soyutlama olarak adlandırdığımız bu durumda ek, yer ve mekan ifadesinden ziyade soyut anlam ifade etmektedir. Mesela: “bu ödke olurtum” ifadesinde “bu zamana hükmettim” anlamı baskındır.

+KA

ilgerü kün tugsıkka birigerü kün ortusuñaru kuurıgaru kün batsıkıña yırıgaru tün ortusuñaru anta içreki bodun koo[p] m[añ]a kör[ür **KT-G2** “İleri(de), gün doğusuna, güneyde gün otasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep **bana** tabidir.”

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Sakarya-Türkiye, csanli@sakarya.edu.tr.

** Arş. Grv., Sakarya Üniversitesi, Sakarya-Türkiye.

[tört buluñdaki] bodunug koop baz kılum yağısız kılum koop **maña** körti **KT-D30** “Dört bucaktaki halkları hep **kendime** bağımlı kıldım, (Türk halkını) düşmansız kıldım

tört buluñdaki bodunug koop baz kılum yağısız kılum koop **maña** körti **BK-D24** “Dört bucaktaki halkları hep (kendime) tabi kıldım, (Türk halkını) düşmansız kıldım. (Bu halkların) hepsi **bana** tabi oldular.”

neñ yılsıg **bodunka** olurmadım **KT-D26** “(Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) **halk** **üzerine** hükümdar olmadım”

“teñri teg teñride bolmış türük bilge kagan bu **ödke** olurtum **KT-G1** “Tanrı gibi, Tanrıdan olmuş Türk Bilge Hakan bu **devirde** (tahta) oturdum”

ilgerü kün **tugsıkka** birigerü kün ortusıñaru kuurıgaru kün **batsıkıña** yırıgaru tün ortusıñaru anta içreki bodun koo[p] m[añ]a kör[ür **KT-G2** “İleri(de), gün **doğusuna**, güneyde gün otasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir.”

+İñ+A

ilgerü kün **tugsıkka** birigerü kün ortusıñaru kuurıgaru kün **batsıkıña** yırıgaru tün ortusıñaru anta içreki bodun koo[p] m[añ]a kör[ür **KT-G2** “İleri(de), gün **doğusuna**, güneyde gün otasına kadar, geride gün **batusına** (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir.”

küregüñin üçün igidmiş bilge kaganıñın ermiş barmış edgü **eliñe** kentü yañılıg **KT-D23** “İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanın ile bağımsız (ve) müreffeh **devletine** (karşı) kendin hata ettin”

umay teg ögüm katun **kuutuña** inim kül tigin er at bultı **KT-D31** “Umay misali annem Hatun'un **kuu sayesinde**, kardeşim Kül Tigin erkeklik adımı elde etti.”

YÖNELME

+Ø

eçim kagan birle ilgerü yaşıl **ügüz** şantuñ yazıka tegi süledimiz **KT-D17** “Amcam Hakan ile doğuda Sarı Irmağ(a ve) Şantung ovasına kadar sefer ettik”

türk budun k[ılınğalı] türk kagan olurgalı şantuñ balıkka **taluy** ögüzke tegmiş yok ermiş **T1-D1** “Türk milleti kılınalı, Türk kağanı oturalı Şantung şehrine, denize ulaşmış olan yok imiş.”

şantuñ balıkka **taluy** ögüzke tegürtim **T1-D2** “Şantung şehrine, denize ulaştırdım.”

+KA

ilgerü şantuñ **yazıka** tegi süledim **KT-G3** “Doğuda Şantung **ovasına** kadar ordu sevk ettim”

taluyka kiçig tegmedim **KT-G3** “denize pek az kala durdum”

birigerü **tokuz ersinke** tegi süledim **KT-G3** “güneyde **Dokuz Ersin'e** kadar ordu sevk ettim”

tüpütke kiçig [teg]medim **KT-G3** “Tibet'e pek az kala durdum”

kuurıgaru yençü üg[üz] keçe **temir kapıgka** tegi süledim **KT-G4** “batıda İnci (Sır Derya) ırmağı(nı) geçerek **Demir Kapı'ya** kadar ordu sevk ettim”

bunça **yirke** tegi yorıtdım **KT-G4** “bunca **diyara** kadar (ordularımı) yürüttüm”

neñ neñ sabım erser beñgü **taşka** urtum **KT-G11** “(Söyleyecek) her ne sözüm var ise ebedi **taşa** hâkettim.”

ilgerü kadırkan **yışka** tegi kirü temir **kapıgka** tegi koonturmuş **KT-D2** “Doğuda Kingan dağlarına kadar, batıda Demir **Kapı’ya** kadar (halklarını) yerleştirmişler.”

tabgaç **bodunka** beglik urı oglin kul boltı **KT-D7** “Çin **halkına**, bey olmaya layık erkek evladı kul oldu.”

tabgaçgı begler tabgaç ātin tutupan tabgaç **kaganka** körmiş **KT-D7** “Çinlilerin hizmetindeki (Türk) beyleri, Çin unvanları alarak Çin **hakanına** tabi olmuşlar.”

tabgaç **kaganka** ilin törüsin alı birmiş **KT-D8** “Çin **hakanı için** (böylece) fetihler yapmış, ülkeler almışlar.”

ilgerü küün tuğsıkda bükli **kaganka** tegi süleyü birmiş kuurıgaru temir **kapıgka** tegi süleyü birmiş **KT-D8** “Doğuda, gün doğusunda Bükli **hakanına** kadar sefer edivermişler, batıda Demir **Kapı’ya** kadar sefer edivermişler”

ne **kaganka** işig küçüg birür men **KT-D9** “Hangi **hakana** hizmet ediyorum.”

ança tip tabgaç **kaganka** yağı bolmuş **KT-D9** “Böyle deyip Çin **hakanına** düşman olmuş”

kañım **kaganka** başlayu baz kaganıg balbal tikmiş **KT-D16** “Babam **Hakan için** önce bağımlı **Hakanı** balbal (olarak) dikmiş”

kuurıgaru temir **kapıgka** tegi süledimiz **KT-D17** “batıda Demir **Kapı’ya** kadar sefer ettik”

kuurıgaru keñü **tarmanka** tegi türük bodunug ança koonturtumuz **KT-D21** “Batıda Kengü **Tarman’a** kadar Türk halkını öylece yerleştirdik”

kül tigin yadağın oplayu tegdi oñ totok yurçin yaraklıg eligin tutdı yaraklıgdı **kaganka** ançuladı **KT-D32** “Kül Tigin yaya olarak atılıp hücum etti. Vali Ong’un kayın biraderini, silahlı (iken), el(i) ile yakaladı (ve) silahlı olarak **Hakana** takdim etti”

antag **ödke** ökünüp kül tiginig az erin irtürü ittimiz **KT-D40** “böyle bir **zamana** üzülüp Kül Tigin’i az (miktarda) er ile ulaştırıp gönderdik”

yigirmi kün olurup bu **taşka** bu **tamka** koop yollug tigin bitidim **KT-GD** “Yirmi gün oturup bu **taşa**, bu **duvara** hep Yollug Tigin, (ben) yazdım.”

t[okuz] **ersinke** tegi süledim **BK-K3** “Dokuz **Ersin’e** kadar sefer ettim.”

tüpütke kiçig tegmedim **BK-K3** “**Tibet’e** az kala durdum.”

neñ neñ sabım [ers]er beñgü **taşka** urtum **BK-K8** “(Söyleyecek) her ne sözüm (var) ise (bu) ebedi **taşa** hâkettim.”

[t]ürgiş **kaganka** kızım[in] ertinü ulug törün alı birtim **BK-K9** “Türgiş **hakanına** kızımı pek büyük (bir) törenle alıverdim.”

[ilgerü kadırkan **yışka** tegi kirü] temir **kapıgka** tegi koonturmuş **BK-D3, D4** “Doğuda Kingan dağlarına kadar, batıda Demir **Kapı’ya** kadar (halklarını) yerleştirmişler.”

tabgaç **bodunka** beglik urı ogilin kuul kıldı **BK-D7** “(Bu yüzden, Türk halkı) Çin **halkına** bey olmaya layık erkek evladını kul yaptı.”

türük begler türük atin itti tabg[açgı] begler tabg[aç atin tutupan tabgaç **kaganka** körmiş **BK-D7** “Türk beyleri Çin (unvanlarını alarak) Çin **hakanına** tabi olmuşlar.”

ilgerü kün **tuğsıkka** bükli [k]aganka tegi süleyü birmiş **BK-D8** “Doğuda, gün doğusunda, Bükli **hakanına** kadar sefer edivermişler.”

ilgerü kün **tuğsıkka** bükli [k]aganka tegi süleyü birmiş **BK-D8** “Doğuda, gün doğusunda, Bükli **hakanına** kadar sefer edivermişler.”

tabgaç **kaganka** ilin törüsin alı birmiş **BK-D8** “Çin **hakanı için** (böylece) fetihler yapmış, ülkeler almış

- kaganlık bodun ertim kaganım kanı ne **kaganka** işig küçüg birür men **BK-D9** “*Hakan sahibi bir halk idim; hakanım nerde? Hangi hakana hizmet ediyorum?*”
- tabgaç **kaganka** yağı bolmuş **BK-D9** “*Çin hakasına düşman olmuş.*”
- kañım [**kaganka**] başlayu baz kaganıg balbal tik[miş **BK-D13** “*Babam hakan için (amcam hakan) önce bağımlı hakani balbal (olarak) dikmiş.*”
- kuurıgaru keñü **tarbanka** tegi türük bodunug ança koontur[t]umuz **BK-D18** “*batıda Kengü Tarban'a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik.*”
- bir **yılka** tört yolu sünüşdüm **BK-D30** “*Bir yılda dört kez savaştım.*”
- yışka** agdı **BK-D36** “*...dağa tırmandılar.*”
- otuz artukı tört yaşıma oguz tezip **tabgaçka** kirti **BK-D36** “*Otuz dört yaşında Oğuzlar kaçıp Çin'e gittiler.*”
- t[atabı] bodun tabgaç **kaganka** körti **BK-D39** “*Tatabı halkı Çin hakasına tabi oldu.*”
- çorakka** tegip yolagçı [er]ig [...] keçenke tegi **BK-GD** “*Çorak (arazi)ye varıp öncü askerleri....Keçen'e kadar...*”
- kañ[ım k]agan [ı]t yıl onunç ay altı **otuzka** uça bardı **BK-G10** “*babam hakan köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında vefat etti.*”
- lagzin yıl bişinç ay yiti **otuzka** yog ertürtüm **BK-G10** “*domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde cenaze (törenini) tamamladım.*”
- iç buyruk sebig kül erkin başlayu ulayu buyruk bunça amtı begler kañım **kaganka** ertiñü ertiñü timag kılı **BK-G14** “*Hassa kumandanı Sebig Kül İrkin başta olmak üzere (bütün) kumandanlar, şimdiki bunca beyler babam Hakana pek çok pek çok alkış (ve) övgüde bulundular.*”
- Türk budun **Tabgaçka** körür erti **T1-B1** “*Türk milleti Çine tabi idi.*”
- kanın kodup **tabgaçka** yana içikdi. **T1-B2** “*Hamını bırakıp Çine tekrar teslim oldu.*”
- ögüzke** tüşdi **T1-G9** “*Nehire düştü.*”
- türk budunug ötüken **yirke** ben özüm bilge tonyukuk ötüken yirig konmuş tiyin eşidip biriyeki budun kurıyakı yırıyakı öñreki budun kelti **T1-G10** “*Türk milletini Ötüken yerine, ben kendim Bilge Tonyukuk Ötüken yerine konmuş diye işitip güneydeki millet, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki millet geldi.*”
- türk budun k[ılın]galı türk kagan olurgalı şantuñ **balıkka** taluy ögüzke tegmiş yok ermiş **T1-D1** “*Türk milleti kılınalı, Türk kağanı oturalı Şantug şehrine, denize ulaşmış olan yok imiş.*”
- türk budun k[ılın]galı türk kagan olurgalı şantuñ balıkka taluy **ögüzke** tegmiş yok ermiş **T1-D1** “*Türk milleti kılınalı, Türk kağanı oturalı Şantug şehrine, denize ulaşmış olan yok imiş.*”
- şantuñ **balıkka** taluy ögüzke tegürtim **T1-D2** “*Şantung şehrine, denize ulaştırdım.*”
- şantuñ balıkka taluy **ögüzke** tegürtim **T1-D2** “*Şantung şehrine, denize ulaştırdım.*”
- bolçuka** tañ öntürü tegdimiz **T1-K11** “*Bolçu'ya şafak sökerken ulaştık.*”
- neke** tezer biz **T2-B3** “*Niye kaçıyoruz?*”
- öküş tiyin **neke** korkur biz **T2-B3** “*Çok diye niye korkuyoruz?*”
- temir **kapıgka** tegi irtimiz **T2-G1** “*Demir kapıya kadar eriştik.*”
- tinsi oğlu aytıgma **tagka** tegmiş idi yok ermiş **T2-G3** “*Tinsi Oğlu denilen dağa ulaştığı hiç yokmuş.*”
- iltiriş kagan bilgesin üçün alpın üçü **tabgaçka** yiti yigirmi sünüşdi **kitañka** yiti sünüşdi **oguzka** biş sünüşdi **T2-G5** “*İltiriş Kağan bilici olduğu için, cesur olduğu için, Çine karşı on yedi defa savaştı, Kitaya karşı yedi defa savaştı, Oğuz'a karşı beş defa savaştı.*”

iltiriş kagan bilgesin üçün alpın üçü tabgaçka yiti yigirmi süñüşdi kıtañka yiti süñüşdi oguzka biş süñüşdi anda ayguç[ı] yime ben ök ertim, yağıcısı yime ben ök ertim iltiriş **kaganka** türk böğü **kaganka** türk bilge **kaganka T2-G6** “İltiriş Kağan bilici olduğu için, cesur olduğu için, Çine karşı on yedi defa savaştı, Kıtaya karşı yedi defa savaştı, Oğuzla karşı beş defa savaştı. Onlarda müşaviri yine bizzat ben idim, kumandanı yine bizzat ben idim. İltiriş **Kağana**, Türk Böğü **Kağanına**, Türk Bilge **Kağanına**.”

neñ yirdeki kaganlıg **budunka** büntegi bar erser ne buñı bar erteçi ermiş **T2-D6** “Herhangi bir yerdeki kağanlı **millete** böylesi var olsa, ne sıkıntısı mevcut olacaktır?”

bu yerde **maña** kul boltı **BK-D36** “Burada bana kul oldu.”

sü başı inel kagan tarduş şad barzun tidi bilge tonyukukka **baña** aydı **T1-K7** “Ordu başı İnel Kağan, Tarduş şadı gitsin dedi. Bilge Tonyukuk’a, bana şöyle dedi.”

kıyınıg köñlüñçe ay, ben **saña** ne ayayın tidi **T1-K8** “Cezayı gönlünce söyle, Ben sana ne söyleyeyim dedi.”

+İñ+A

yırıgaru yir bayırkuu **yiriñe** tegi süledim **KT-G4** “kuzeyde Yir Bayırku **topraklarına** kadar ordu sevk ettim”

bir kişi yañılsar uguşı bodunı **bişükiñe** tegi kıdmaz ermiş **KT-G6** “bir kişi suç işlese, onun boyu(na), halkı(na) (ve) **hısım akrabasına** kadar (herkesi) öldürmezlermiş”

süçig **sabiña** yemşak **agısıña** arturup üküş türük bodun öltüg **KT-G6** “(Çin halkının) tatlı **sözlerine**

alp er **biziñe** tegmiş erti **KT-D40** “cesur erler **bize** hücum etmişler idi”

...**tugsıkiña** birigerü kün ortusıñaru kuurıgaru kün **batsıkiña** yırıgaru tün ortusıñaru anta içreki bodun koop maña körür. **BK-K2** “...**doğusuna**, güneyde gün batısına kadar, geride gün **batsına** kadar, geride gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar bu sınırlar içindeki bütün halklar hep bana tuzer...”

yaz ña oguz tapa s'ledinBK-D31 ÖO yölon)lkbahar nda O uzlara do ru sefer
ettim.Ö

t'Yrk bilge kaganilñe bititdim T2-D8 ÖYrk Bilge Kaan'inde yazdördöÖ

+(l)m+A

t'Yr[gi kagan] kōōzōm erti-Ÿ ulug, t'öghuma alō birtimBK-K10 ÖYrgi hakanō(nōn)
kōzōnō pek b'Yy'k bir t'srenlama alōverdim.Ö

kšk teye-in türüküme bodunuma kazganu birtimBK-K13 Ö.gşk sincaplarōnō
Türklerime ve halkōma kazanōverdim.Ö

kšk teye-in t'Yr'Yk'Ym'bodunuma kazganu birtim BK-K13 Ö.gşk sincaplarōnō
T'Yrklerime ve halk ma kazanōverdim.Ö

türüküme bodunuma yegin an'a kazganu birtimBK-G10 ÖTürklerime (ve) halkōma
daha iyi bir ekilde Ÿylece kazanōverdim.Ö

t'Yr'Yk'Ym'bodunuma yegin an'a kazganu birtimBK-G10 ÖYrklerime (ve)halk ma
daha iyi bir ekilde Ÿylece kazanōverdim.Ö

anda Ÿt'Yrkagan ma Ÿt'Ynt'YmT1-G5 ÖÖndan sonra ka an ma arz ettim.Ö

sakōndōkagan ma Ÿt'Ynd'YmT1-D7 ÖY'Ynd'Ym, kaanōma arz ettim.Ö

BULUNMA

+(y)A

É biriye adapōt begley r ya tarkat buyruk begler otuz....] oguz begleri bodunō bu
sabōmin edg'Ytiid KT-G1 ÖE sa daki adapōt Beylesoldaki TarkanÖlar (ve) kumandan beyler,
Otuz (TatarÉ) Dokuz Ouz Beyleri (ve) halkō, bu s'zlerimi iyicim.Ö

biriye •ugay yō t'şg'Ylt'Yn yazō koonayin tiskitKT-G6 ÖGüneyde,u ay da larōna (ve)
Tš 'Ylt'Yn ovasōna konayōm dersen...Ö

kur ya k'Yn batsōkdakō sogud ber'iker bukarak budunta nek se-Ÿn ogul tarkan kelti
KT-K13 ÖGeride g'Yn batōsōndaki Ÿlar, ranlōlar (ve) Buharaehri halkōndan General Nek
(ve) O ul Tarkan geldi.

ÖYrk budunug Ÿt'Yken yirke ben Ÿz'Ym bilge tonyukuk Ÿt'Yken yirig kotiyinō e idip
biriye ki budun kurōyakō yōrōyakō Ÿ-reki budun keltiBK-G10 ÖYrk milletini ...t'Yken yerine, ben
kendim Bilge Tonyukuk ...t'Yken yerine kondiyē i itip güneydekimillet, batōdaki, kuzeydeki,
do udaki millet geldi.Ö

t'Yrk budunug Ÿt'Yken yirke ben Ÿz'Ym bilge tonyukuk Ÿt'Yken yirig kotiyinō e idip
biriye ki budunkur yak yōrōyakō Ÿ-reki budun keltiG10 ÖYrk milletini ...t'Yken yerine, ben
kendim Bilge Tonyukuk ...t'Yken yerine kondiyē i itip g'Yneydeki milletbat daki, kuzeydeki,
do udaki millet geldi.Ö

t'Yrk budunug Ÿt'Yken yirke ben Ÿz'Ym bilge tonyukuk Ÿt'Yken yirig kotiyinō e idip
biriye ki budun kurōyakō yak Ÿ-reki budun keltiT1-G10 ÖYrk milletini ...t'Yken yerine, ben
kendim Bilge Tonyukuk ...t'Yken yerine kondiyē i itip g'Yneydeki millet, batōdaki,kuzeydeki
do udaki millet geldi.Ö

tokuzunç ay **yeti otuzka** yog ertürtümüz **KT-KD** “*Dokuzuncu ay(ın) yirmi yedi(sin)de yas töreni(ni) tamamladık*”

barkin bedizin bitig taş[in] biçin **yılka** yitiñ ay yiti otuzka koop alkd[ım]ız **KT-KD** “Türbesini, resimlerini-heykellerini (ve) kitabe taşını Maymun **yılında**, yedinci ayın yirmi yedisinde hep bitirdik.”

barkin bedizin bitig taş[in] biçin yılka yitiñ ay yiti **otuzka** koop alkd[ım]ız **KT-KD** “Türbesini, resimlerini-heykellerini (ve) kitabe taşını Maymun yılında, yedinci ayın **yirmi yedisinde** hep bitirdik.”

eçim kagan **olurtukka** özüm tigin erk... **BK-D14** “*Amcam hakan (tahta) oturduğunda ben prens güc(ünde idim?...)*”

teñri yarlıkaduk üçün dört yegirmi **yaşımka** tarduş bodun üze şad olurtum **BK-D15** “Tanrı (öyle) buyurduğu için on dört **yaşım**da Tarduş halkı üzerine Şad oturdum.”

ol **ödke** kuul kuullug küñ küñlög bolmış erti **BK-D18** “*O devirde köleler (bile) köleli olmuş idi.*”

+Im+A

yeti yegirmi **yaşıma** tañut tapa süledim **BK-D24** “*On yedi yaşım*da Tangutlara doğru sefer ettim.”

eki otuz **yaşıma** tabgaç tapa süledim **BK-D25** “*Yirmi iki yaşım*da Çin'e doğru sefer ettim.”

altı otuz **yaşıma** çik bodun kırkız birle yağı boltı **BK-D26** “*Yirmi altı yaşım*da Çik halkı,

otuz artukı sekiz **yaşıma** kışın kutañ tapa süledim **BK-G2** “*Otuz sekiz yaşım*da kışın Kıtaylara doğru sefer ettim.”

kül tigin yiti otuz **yaşına** karluk bodun erür barur erkli yağı bolı **KT-K1** “*Kül Tigin yirmi yedi yaşında (iken) Karluk halkı (serbestçe) hareket eden (bir) düşman oldu*”

Metinlerin taranması sonucunda Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında +(k)A hal ekinin geçtiği toplam 125 cümle tespit ettik. Ekin bu cümlelerdeki görev dağılımı ayrıntıya girilmeden aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

+(K)A	
Görevi	Kullanım Sayısı
Yönelme	89
Bulunma	24
Soyutlama	9
Eksilteli Kullanım	2
Vasıta	1
Toplam	125

Aşağıdaki tabloda fiillerin yönelme hal ekli isimlerle kaç defa kullanıldığı görülmektedir:

ag-	1	içik-	2	körü bil-	2	tegür-	2
alı bir-	2	ir-	1	kul bol-	2	yağı bol-	4
alk-	1	it-	1	kuullug bol-	2	yañıl-	6
artur-	4	işig küçüg bir-	2	kuul kıl-	1	uça bar-	1
ay-	3	kazgan-	1	küñlüg bol-	1	ur-	1
balbal tik-	1	kazganu bir-	4	olur-	2	tez-	1
bas-	1	kııd-	1	ökün-	1	timag kıl-	1
basık-	1	kılın-	1	ötün-	2	tüş-	1
bayur er-	1	kir-	2	süle-	13	yog er-	1
biti-	1	koon-	4	süleyü bir-	4	yorıt-	1
bitit-	1	koontur-	4	süñüş-	5		
ebirü bar-	1	kork-	1	şad olur-	1		
er at bul-	1	kör-	6	teg-	9		

Aşağıdaki tabloda ise bu görev dağılımının tespit edildiği örnekler fiiller esas alınarak gösterilmiştir:

ag-	
yışka	BK-D36
alı bir-	
ogluma tabgaç kaganka	BK-K10 KT-D8, KT-KD
alk-	
biçin yılda yitiñç ay yiti otuzka	KT-D32
artur-	
süçig sabıña yemşak agısıña	KT-G6, BK-K5 KT-G6, BK-K5
ay-	
bilge tonyukukka baña saña	T1-K7 T1-K7 T1-K8
balbal tik-	
kañım kaganka	KT-D16
bas-	
uka	T1-K3
basık-	
balıkka	KT-K8
bayur er-	
ıka	T1-K3
biti-	
taşka	KT-GD
bitit-	
türk bilge kagan iliñe	T2-D8
ebirü bar-	
on tünke	T1-K2
er at bul-	
kuutiña	KT-D31
içik-	

tabgaçka kaganka	T1-B2 T1-B2
ir-	
temir kapıgka tegi	T2-G1
it-	
özüm olurtukuma	BK-K9
işig küçüg bir-	
kaganka	KT-D9, BK-D9
kazgan-	
altı yegirmi yaşıña	KT-D31
kazganu bir-	
türüküme bodunuma	BK-K13, BK-G10 BK-K13, BK-G10
kııd-	
bişükiñe tegi	KT-G6
kılın-	
tabgaç iliñe	T1-B1
kır-	
ebiñe tabgaçka	BK-K14 BK-D36
koon-	
çugay yış+∅ tögültün yazı+∅	KT-G6, BK-K5 KT-G6, BK-K5
koontur-	
yışka tegi tarmanka tegi temir kapıgka tegi keñü tarbanka tegi	KT-D2 KT-D21 BK-D4 BK-D18
kork-	
neke	T2-B3
kör-	
maña kaganka Tabgaçka tabgaç kaganka	KT-D30, BK-D24 BK-D39 T1-B1 KT-D7, BK-D7

körü bil-	
tatiña tegi oglıña tatiña tegi	KT-G12 BK-K15
kul bol-	
tabgaç bodunka maña	KT-D7 BK-D36
kuullug bol-	
ol ödke	KT-D21, BK-D18
kuul kıl-	
tabgaç bodunka	BK-D7
küñlög bol-	
ol ödke	BK-D18
olur-	
ödke bodunka	KT-G2 KT-D26
ökün-	
ödke	KT-D40
ötün-	
kaganıma	T1-G5, T1-D7
süle-	
kırkız yeriñe tegi şantuñ yazıka tegi temir kapıgka tegi tokuz ersinke tegi yazıka tegi yazıña yeti yegirmi yaşıma yir bayırkuu yiriñe tegi eki otuz yaşıma otuz artukı sekiz yaşıma	BK-D15 KT-D17 KT-D17, KT-G4 KT-G3, BK-K3 KT-G3 BK-D31 BK-D24 KT-G4, BK-K3 BK-D25 BK-G2
süleyü bir-	
bükli kaganka tegi kün tugsıkka tegi temir kapıgka tegi	KT-D8, BK-D8 BK-D8 KT-D8
süñüş-	
bir yılka çaça señünke kıtıñka oguzka tabgaçka	BK-D30 KT-D32 T2-G5 T2-G5 T2-G5

şad olur-	
tört yegirmi yaşımka	KT-G3
teg-	
taluyka tüpütke biziñe çorakka balıkka taluy ögüzke bolçuka tagka	KT-G3 KT-G3, BK-K3 KT-D40 BK-GD T1-D1 T1-D1 T1-K11 T2-G3
tegür-	
balıkka taluy ögüzke	T1-D2 T1-D2
yagı bol-	
tabgaç kaganka altı otuz yaşıma yiti otuz yaşıña	KT-D9, BK-D9 BK-D26 KT-K1
yañıl-	
biziñe eliñe kaganıña	KT-D19, BK-D16 KT-D23, BK-D19, BK-D19 BK-D19
uç bar-	
[i]t yıl onuç ay altı otuzka	BK-G10
ur-	
kooñ yılka yiti yegirmike	KT-KD
tez-	
neke	T2-B3
timag kıl-	
kaganka	BK-G14
tüş-	
ögüzke	T1-G9
yog er-	
tokuzunç ay yeti otuzka	KT-KD
yorıt-	
bunça yirke tegi	KT-G4

Çalışmamızın asıl hedefi +(k)A hal ekinin kullanıldığı cümlelerdeki fiillerle ilişkisinin, ekin görevinin belirlenmesinde ne derece etkili olduğuydu. Buna göre söz konusu üç yazıtta geçen +(k)A hal ekli isimlerin kendinden sonra hangi fiillerle kullanıldığını, isim-fiil ilişkisinin isme gelen hal ekinin görevinin belirmesinde bir etkisinin olup olmadığını anlamaya çalıştık. Bilindiği üzere yazıtlarda sınırlı bir dil malzemesiyle karşı karşıya olduğumuzdan burada isim+ek [(k)A]' in sadece yoğun olarak kullanılan bazı fiillerle dikkat çeken ilişkisine dair örnekleri vereceğiz.

+(k)A hal ekli isim 3 cümlede alı bir- “alıvermek” fiiliyle ilişki kurmuş ve her 3 cümlede de birisi adına birisi için ifadesiyle yönelme işlevinde zannettiğimiz kullanışlarda ek ilgi işlevinde kullanılmıştır. “tabgaç **kaganka** ilin törüsin alı birmiş **KT-D8** ” (*Çin hakanı için (böylece) fetihler yapmış, ülkeler almışlar.*) Talat Tekin tarafından bu şekilde Türkiye Türkçesine aktarılan bu cümlelerin (Tabgaç kağanın ilini töresini alıvermiş.) şeklinde aktarılması gerekir.

Ek, **öd** “zaman” kelimesine eklendiği 2 cümlede **kuullug bol-** , 1 cümlede **künlüg bol-** ve 1 cümlede **ökün-** fiilleriyle kullanılmış ve bu cümlelerde bulunma işlevi görmüş; **kul bol-** ve **kuul kıl-** fiilleriyle kullanıldığında ise yönelme işlevi görmüştür. Ancak bu işlev bir yer ve mekan ifadesinden ziyade soyut anlam içermekte olup, eklendiği fiilin “ olur- ” birinci anlamını değil de “hükmetmek” anlamındaki ikinci anlamını çağrıştırmaktadır.

Ekin **öd** ismi ve **olur-** fiiliyle ilişkisi fiilin mecaz anlamda kullanıldığını da göstermiştir. Yazıtları günümüz Türkçesine aktaran araştırmacılar (V. Thomsen, H. N. Orkun, M. Ergin, T. Tekin) buradaki +kA ekini bulunma işleviyle kullanmışlardır. Buna karşılık ekin yönelme işlevi gördüğü, dolayısıyla cümledeki ifadenin bugünün Türkçesine “bu zamana hükümdar oldum” diye aktarılması gerektiği de belirtilmiştir. (İlhan: 2001,175), Hatice Şirin User, Yazıtlar döneminin konusal söz varlığını hazırladığı çalışmasında (H. Ş. User: 2009, 528) **olur-** fiilinin bu cümlede ve başka cümlelerde “tahta çıkmak; hüküm sürmek, hükmetmek” anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir. Bu görüşlerden faydalanarak biz de cümleyi “zamana hükmettim, zamanı yönettim” şeklinde aktarmanın bir sakıncası olmadığı görüşündeyiz. Böylece konuşan kişinin hükmetme fiilini, zamanı, devri belirtmek yoluyla yapmış olduğu sonucuna varabiliriz.

+kA eki kullanılarak **bodun** kelimesini **olur-** fiiline bağlayan diğer cümlede de fiilin mecaz anlamıyla kullanıldığı görülmektedir.

Ekin, iyelik ekinden sonra kullanılan +A şekliyle, **süçig** ve **sab** isimlerini **artur-** fiiline bağladığı 2 cümlelerin günümüz Türkçesine aktarmalarında fiilin dönüşlü çatıda kullanıldığını görüyoruz. Oysaki yazıtlarda her ne kadar ar- fiili geçmese de Uygur dönemi metinlerinden fiilin bu kökünün varlığını biliyoruz.¹ Durum böyle olunca söz konusu cümlelerin günümüz Türkçesine, fiilin dönüşlü şekli kullanılarak aktarılmasında bir çelişki hissi uyanmaktadır.

süle- fiili esas alındığında +(k)A eki, eklendiği kelimelerde **tegi** edatıyla birlikte kullanılıyorsa **yönelme**, tek başına kullanılıyorsa **bulunma** işlevi göstererek kullanım bakımından bir fark yaratmıştır.

süñüş- fiili esas alındığında “bir yılka... **süñüş-**” **BK-D30**, “çaça señünke **süñüş-**” **KT-D32**, “kitañka **süñüş-**” **T2-G5**, “oguzka... **süñüş-** ” **T2-G5** vb. kullanışlarda işteşlik ifade eden fiille olan irtibat, ekin işteş çatıya uygun olmadığı izlenimi vermektedir. Eğer burada bir eksilteli söyleyiş söz konusu değilse, msl.anlam olarak “oğuz adına, kıtayn adına” düşünülmezse burada müşareket, karşılıklılık, işteşlik anlamında bir kullanım söz konusudur.

Burada verdiğimiz örneklerden de görüldüğü üzere Orhun yazıtlarının daha doğru bir şekilde anlaşılması ve günümüz Türkçesine aktarılması için metinler üzerinde yapılacak ayrıntılı ve sınırlı gramer çalışmalarının gerekliliği ve önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Kelime ve ek ilişkilerinin tam anlamıyla ortaya konulmasıyla söz diziminin anlamlandırılmasını da kolaylaştıracak olan çalışmalar Eski Türk Yazıtlarının ve diğer tarihi dönem metinlerinin anlaşılmasında ve anlatılmasında önemli bir görevi yerine getirecektir.

¹ Şinasi Tekin, Maytırsimit, Atatürk Üniversitesi Yayınları nu:54, Erzurum 1960, s.351

Kaynakça

- 📖 ALYILMAZ, Cengiz, *Orhun Yazıtlarının Sözdizimi*, Erzurum 1994.
- 📖 BARUTÇU ÖZÖNDER, F.Sema, “*tengri teg tengride bolmuş türük bilge kagan ve tengri teg tengri yaratmış türük bilge kagan İbareleri Üzerine*”, TKA 32/1-2 (Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a Armağan),TKAE Yay. S: 89-95 Ankara 1995
- 📖 ERASLAN, Kemal, *Eski Türkçede Yönelme (dativ) Hali. Yapı, Fonksiyon ve İfadeleri*, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi 29, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 67-76.
- 📖 ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2000.
- 📖 KARAAĞAÇ, Günay, *Türkçenin Söz Dizimi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2009, s. 61.
- 📖 NADİR, İlhan, “*Zamana Hükümdar Olmak*”, Türk Dili, S.590, s.175-179, Şubat 2001
- 📖 ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 529, Ankara, 1987
- 📖 TEKİN, Şinasi, *Maytrisimit*, Atatürk Üniversitesi Yayınları nu: 54, Erzurum 1960
- 📖 TEKİN, Talat, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.
- 📖 USER, Hatice Şirin, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınları: 32, Konya, 2009.